

մեր օտարամոլ թիֆլիսի, քաղվահայ, թէ մարդկանց և թէ կանանց հասարակութեան աչքից չէ վրիպել այդ երևույթը։ Բարձր-Հալքը, մասնաւորապէս կարինը, պէտք է որ ներկայացնի հակառակ պատկերը։ Գոնէ եթէ Ախալցըխան կովկասեան կարինն է, կարինի կնոջ տիպարը, իւր գեղեցկութիւնով, պէտք է գերադանցէ տղամարդու տիպարից։ Վանի հայերի մէջ, իմ գեռ ևս ոչ լիակատար ծանօթութեան համեմատ, պէտք է որ տղամարդու տիպարը շատ աւելի ստոր լինի Մուշի հայերի տիպարից։ Պօլսեցի հայ տղամարդը չնչին է, հայ կինը՝ նշանաւոր է թէ կազմաւորով և թէ տիպարով։

Տիպարների որոշիւր և նոցա մանրագնին հետազոտութիւնը շատ տեսակէտներից կարեւոր է և հետաքրքրական։ Հայկական նորագոյն և հրեադոյն դրականութիւնը այդ նիւթի մասին գրեթէ ոչինչ չի տալիս։ Բայց անիրաւացի կերպով։ Տիպարները իրարից որոշոււմ են, որպէս բնաւորութիւնները որոշոււմ են։ Որ և է հետազոտութիւն «հալի» մասին կը լինի շատ թերի, առանց հայկական ցեղի տիպարների համեմատական հետազոտութեան և նոցա գնահատութեան։ Ճիշդ է, որ գնահատութիւնը ամեն մարդու գործ չէ։ Այստեղ հարկաւոր է մի մարդ, որը ճաշակի հետ միացնել կարողանալ բոլորը, ինչ կա՛ եւրոպական դրականութեան մէջ այդ նիւթի մասին՝ օտար, հին թէ՛ նոր աղգների վերաբերեալ։ Ահա՛ մի նիւթ, անսպառելի նիւթ մեզ խոստացած պատկերադարձ թերթերի համար, եթէ միայն նոքա ձեռնհասութիւն ունենան դոնէ մի աղպարի ծառայութիւն անելու հայկական դրականութեան։

ԼՈՒՍԻՆԻ

ՏՅՂԵԿԱԳԻՐ ԻԶՄԻՐԵԱՆՅ ԿՏԱԿԻ ԳՈՐԾԱԳԻՐ ՄՆԱՅՈՒՆ ՅԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎՈՅ Ի ՀԱՆԳԻՍԻ ՍԱՀԱԿ-ՄԵՍՐՈՊԵԱՆ ՄՐՅԱՆԱԿԱՐԱՇԽՈՒԹԵԱՆ
 Ի 29 ԳՆԻՍԻ 1889.

Այս երրորդ տարեշրջանն է ալն գրական հանդիսին, որ տեղի կ'ունենայ աստ ի մայրաքաղաքիս, ըստ բարենպաստ կտակի բարեկիշատակ Յովսէփայ Իզմիրեանց Ղալարեցու, որ ինչպէս իւր կենդանութեան ատեն քաջալեր հանդիսացաւ Ազգային Պատմութեան և Դպրութեան համար աշխատող գրիչներու, նոյնպէս և լեռ մահւան կտակաւ աւանդած է շարունակել այդ քաջալերական նպաստը առ արժանաւորս, ի ձեռն Ազգային Պատրիարքարանի կարգեալ Յանձնաժողովու, լատով հանդիսիւ, և լաւուր հանդիսաւոր տօնի Սրբոց երանելի թարգմանչաց Մեծին Սահակայ և Մեսրոպայ բաղնիքախա շարցն մերոց, որոց անմուանալի և վեհ լիշատակը կը տօնէ ալսօր մեր Հայրենի Առաքելական Եկեղեցին։

Իզմիրեան կտակի Գործադիր Բանձնաժողովուս Ատենապետ Վսեմ Գաբրիէլ էֆէնտի Նորասուհեան դէպ ընկողպա ճանապարհորդելուն համար, աչօր բացակայ կը գտնւի սոյն Հանդիսէն. բայց իւր կարծիքներն գրաւոր թէ բերանացի հաղորդած լինելով Բանձնաժողովուս, իրրև իւր մասնակցութեամբ կը ներկայացնեմք պատւամեծար հանդիսականացդ աչս տարի առ մեզ հասեալ գրաւոր աշխատութեանց ցանկը, և նոցա վերաբերեալ տեղեկագիրներն ու Բանձնաժողովուս որոշումներն.

1. Նօքթէ Հոյոց, գործ ժաջան Ղևոնդ վարդապետի Փիրղալէմեան, տպագրեալ ի Կ. Պօլիս 1888:

2. Քննական Պոթոս-Լէւն Աբշի Բ.-ի և Պոթոյ, գործ արգոյ դասատու Նդիապար էֆէնտի Մուրատեան, ձեռագիր:

3. Հիւ Հոյոց Տօղաթէօն Երեմի, գործ Պ. Աւետիս Բահադրեանց բանասիրին, ի Շուշի, ձեռագիր:

4. Նիւ-Լէր Աղգոյն Պոթոս-Լէւն Կոթը, գործ ծերունի պատմագէտ Պ. Գալուստ Շիրմազանեանի, ի Թիֆլիս, ձեռագիր:

5. Ընթերցող-Լէւն Հոյոքեան-Լէւն, գործ Պ. Խ. Բ. Վահուհուր, Հալոց կարմրաձոր գիւղէն, ձեռագիր:

Գործադիր Բանձնաժողովուս աչս աշխատութիւններէն առաջինը, Նօքթէ Հոյոց, իրրև ոչ ամբողջացեալ գործ, և վերջինը՝ Ընթերցող-Լէւն Հոյոքեան-Լէւն՝ ժամանակէն շատ ուշ առ մեզ հասանելուն, վերապահեց լառաջիկայ 1890 տարու քննութեան:

Իսկ Քննական Պոթոս-Լէւն Աբշի Բ.-ի և Պոթոյ գործը՝ որ 119 մեծադիր երեսներէ կը բաղկանալ, լանձնեց նախ Մարկոս էֆէնտի Աղաբէգեանի, որ 14 մեծադիր երեսներէ բաղկացեալ քննական տեսութիւն մի արած է, որոյ եզրակացութիւնը միայն կը կարդամք, որ ահաւասիկ.

...«Այդ ամենը մեծ ուշադրութեամբ կարդացի, իմ հալեացքէն տարբեր եղած կէտերն ամենէ առաջ ցոյց տւի: Իսկ ամբողջութեանը մէջ, հեղինակը ցոյց է տալիս, ճշմարիտն ասելով, բաւական բարձր աստիճանի խորատեսութիւն պատմական ուսման մէջ և բաւական լաջող գրիչ պատմական ուսման վարդապետ լինելու. սակայն հակառակ իր լառաջարանում տաւ սահմանին, որ ասում էր թէ «քննութիւնը կուգայ վաղ կամ անագան՝ և Նեմեսիսի կշիռն ի ձեռին կուտայ իւրաքանչիւրին ըստ արժանեաց», ինք չարգոյ հեղինակը՝ ալք քննական պատմութեան մէջ մի փոքր շտապով է արժանեաց տեղ վճիռներ արձակում, որ նոր պատմական բանաքննութիւնը չը տաներ: Բայց և այնպէս հեղինակին ալք ձեռնարկութիւն պատիւ է բերում իրան և այն ազգին, որուն պատկանում է պատմութիւնը, և ինձ համար, ճշմարիտն եմ ասում, մեծ հրճանք է տեսնել մեր գրական մարդկանց դասը, որ իրանց ազգի և աշխարհի պատմական գրականական և եկեղեցական ուսմանց և գիտութեանց հետն են պարապում և ալքալիսի օգտակար և լուսատու գրական գործեր ընծալում ազգին,

ինչպէս որ Արշակ Բ.-ի և անոր Պապ որդւոյն քննական պատմութեան հեղինակն էր արած, որ ամեն կերպով քաջալերութեան և վարձատրութեան արժանի է: Յարգու հեղինակը մի քանի դործ միանգամայն է կատարած. դա իր ալդ ձեռնարկութեամբ, նախ՝ հալոց պատմութեան ուսումնասիրութեանը արծարծելուն գրգիռ է լինում և կը լինի մեր ազգայնոց մէջ. երկրորդ՝ արդեան գրականութեան պատմական մասին մեծ ծառայութիւն է մատուցանում և կը մատուցանէ՝ մեր նախնեաց հիանալի պատմութեան գրականութիւնը կրկնելով: Երրորդ, և որնոր լարգու հեղինակին նպատակն է և որնոր զխաւոր բանն է, երկու պարթե թագաւորներ, Արշակ Բ. և Պապ, որոնք ինձ կ'երևալ որ կուսակցութեան հոգով մոլաւ մի քանի պատմագրերու զրոյցներով սև սև ամպերումն են ծածկւած Սանդարամետի դեերու նման, նա ալդ երկու թագաւորները դուրս հանելու ջանք է արած ալդ ամպերու մէջէն լուս աշխարհ և մեզ ցոյց է տւած դրանք, իբրև օրինաւոր և շնորհքով թագաւորներ, որոնցմէ առաջինն հալոսպան է կարծում և երկրորդը՝ սրբասպան:

Այո, Տեաքք պատականք, և ես կ'աւելացնեմ որ այս առիթով, ինչպէս որ մի մարդ, երբ իր անձը չէ ճանաչում, ոչ կարող է գիտենալ իր արժանաւորութիւն և ոչ էլ կարող է ուրիշին ճանաչեցունել, նմանօրինակ և մի ազգ՝ երբ իր ազգը ճանաչում չէ, ոչ կարող է սիրել, գիտենալ իր ազգ և ոչ էլ կարող է լինում լարգել տալ օտար ազգաց: Ես կարծում եմ, որ այսօր մեք Հալքս, որ և է դասակարգի որ պատկանում ենք, ոչ մեր նախնիք ճանաչում ենք պատմականօրէն և քրիստոնէօրէն և ոչ էլ այն հանգամանք որու մէջ գտնուում ենք այսօր աշխարհիս վրա: Ահա ալդ է, ըստ ինձ, այն ամենամեծ թերութիւն, որ մենք ամենքս միանգամայն ունինք այսօր և ալդ թերութեան ցաւերը կը քաշենք իբրև ազգ: Սակայն ալդ ազգօրէն ինքնաճանաչութեան ես չեմ կարծում որ առանց Եւրոպացոց մէջ ծաղկած գրականական, բարոյական և բնական գիտութեանց ծանօթութեան ձեռնարկութեան կարող լինինք հասնել, վասն զի մեր պատմութիւն, մեր գրականութիւն, մեր լեզու և եկեղեցի քաջ ճանաչելու և դնահատելու համար Եւրոպականները պէտք է գիտենալ. իսկ մեր աշխարհը՝ նորէն Եւրոպացոց մշակած բնական գիտութիւնքը:

Մնամ ձեզ, Տեաքք պատականք,

Ամենայն մեծարանօք

ՄԱՐԿՈՍ ԱՂԱԲԵԳԵԱՆ»

Քանտիլի 1889 ապրիլ 30.

Ապա լանձնւեցաւ Գեր. Տ. Մաղաքիա Եպիսկոպոս Օրմանեանի, որոյ քննադատութիւնն ահաւասիկ է.

Ի Բերա Կ. Պօլսոյ. 2 Յունիսի 1889

«Ալեմամալ 8էր

Ասանապետ Գործադիր մնալուն Յանձնաժողովոյ Յ. Իզմիրեանց կտակին.
 Ի Կ. Պօլիս.

«Մալի 10 և համար 72 թւագրեալ նամակաւ լանձներ էիք ինձ քննութիւն մը կատարել «Քննական պատմութիւն Արշակ Նրկորդի և անոր Պապ որդուն» անուամբ գործուն վրա, և իմ կարծիքը բացատրութեամբ չափադրել Պատուարժան Յանձնաժողովոյդ:

«Ահրորիշեալ գործն, ինչպէս որ ինձ լանձնեցաւ, մակագրի երես և հեղինակի անուն չը կրեր, և զարդ՝ անկողմնակալ դատաստանի նպատակաւ համար Յանձնաժողովոյդ կողմանէ ձեռք առնւած միջոցներուն հետեւանք կը կարծեմ:

«Գործը ձեռագիր է և մէկ չառաջարանէ, մէկ ներածութենէ, և երկու գլուխներէ բաղկացեալ լինելով 119 հասարակ երեսներու մէջ պարունակւած է, որ ըսել է թէ մեծ և բազմաշխատ գործ մը չէ, իւր ալի կարծիքն առաւել ևս կը հաստատուի, եթէ ղիտեմք թէ ալի 119 երեսներուն կէսը նւիրւած է Բիւղանդալ և Խորենացոյ և մաս մըն ալ Ամմիանոսի պատմութեանց բնագիրներուն ընդօրինակութեան, որով գրեթէ 60 երեսներու կը վերածւի հեղինակին իսկական աշխատութիւնն և դործը փոքրիկ երկասիրութեան մը պատմաններու կը վերածւի:

«Հեղինակն իւր աշխատութեան նպատակը բացատրելով կ'ըսէ թէ ուղած է գրել «Արշակ Բ.-ի և անոր Պապ որդուն ճշգրիտ պատմութիւնն, անոր շուրջ պատած առասպելախառն զրոյցներն և չարախօսութիւններն և վատահամբաւիչ կարկատուն վէպերը դուրս թօթափելով. և ալսպէս ի վեր հանելով հազար հինգ հարիւր տարւան անարգեալ լիշատակէ մը երկու մեծ անձեր, որոց վրայ աղքն ստուգիւ պարծելու տեղի ունի»: Այդ խօսքերն աւելի ճիշդ կը համապատասխանեն հեղինակին նպատակին քան թէ «քննական պատմութիւն» լորջորջումը, (զոր ի պակասութեան մակադրին Ձեր պաշտօնադրէն կը քաղեմ), որովհետեւ պատմութեան ըլլոր փնտրութեան մասերն ի նկատի առնւած չեն, ալ պարզապէս փոքրեալի մասերն ի նկատի առնւած չեն, ալ պարզապէս փոքրեալի մասերն ի նկատի առնւած չեն, ալ պարզապէս փոքրեալի մասերն ի նկատի առնւած չեն, ալ պարզապէս փոքրեալի մասերն ի նկատի առնւած չեն:

«Քննադատական պատմութեան մեծ կէտը ժամանակագրական խնդիրն է. և մեր պատմութեան մեծագոյն դժարութիւնք ժամանակագրական անհամաձայնութիւններէ են ծագած, և Արշակալ ու Պապալ ժամանակներն ալ սովորականէն աւելի կ'ընթացից են: Արդ, ըստ իս, Արշակալ ու Պապալ քննական պատմութիւնն չափապէս դրել ուղղը՝ նախ և առաջ պարտաւոր էր ալի երկուց թագաւորաց թակահները ճշգրել: Հեղինակը չհաւանիր Խորենացոյն ժամանակագրութեանը, չընդունիր Բիւղանդալ ժամանակաց հաշիւն, և չբացատրեր թէ ինչ նկատմամբ հաստատած է իւր թակահներն,

որ վերջին ժամանակաց պատմութիւն գրողներուն շատերէն ալ տարբեր են. Գննական պատմութեան կամ պատմական քննադատութեան այդ կէտը պէտք չէր որ անտես առնէր Արշակայ և Պապայ վրայ չատուկ և քննական երկասիրութեան մը մէջ, այսինքն է բաղդատեւ զանաղան ժամանակադրական հաշիւներն, և ցոյց տալով հակառակութիւններն և քաղելով հաւանական կէտերը՝ հաստատել հիմնական թականներ, և ոչ թէ գոհանալ փակագծի մէջ նշանակեալ թականներով, ինչպէս կ'ընեն համառօտ պատմութիւններ գրողներ:

«Գննական պատմութեան պահանջն էր ևս, որ, ինչպէս ժամանակագրական թականները, նոյնպէս և դիպածոց շարքն ու կարգը եթէ ոչ ստույգ, գոնէ հաւանակագոյն դրութեան վերածէին, բաղդատելով և կշռադատելով թէ հին աղբիւրներու տարբերութիւններն և թէ նոր գրողներու տեսութիւնները, Հեղինակն այդ մասին ալ չատուկ աշխատանք նւիրած չէ. օրինակի համար՝ կարծիք չափած չէ թէ ի՞նչպէս պէտք է համաձայնեցնել Արշակայ Յունաց հետ տեական բարեկամութիւնն՝ և ի Յունաստան արշաւանքներն, և կամ թէ ի՞նչ պէտք է ըսել Պապայ Տարսնոյ երթալուն վրայ՝ զոր կը փչէ Ամմիանոս միայն, և այլն:

«Բայց հեղինակին բուն նպատակն, ինչպէս փնջի, և գործոյն էութիւնն հաստատած են փաստաբանական նպատակին մէջ և իւր դիտումն է ցուցնել Արշակ Նրկորդի համար, 1. թէ վարքը դատապարտելի չէ. 2. թէ Արշակաւանի շինութիւնը գովելի գործ է. 3. թէ Գնէլի սպանութիւնն չանցած չէ. 4. թէ Նախարարաց կոտորածն արդար է. 5. թէ իւր հալոն Տիրանը սպանած չէ. Իսկ Պապայ համար կ'ուզէ հաստատել, 1. թէ վարքը դատապարտելի չէ. 2. թէ Ներսէս Մեծ Վաթողիկոսը թունաւորած չէ՝ Այդ ամբաստանութիւնները ցրելու համար հեղինակն իրեն դէմ աւելի երկու պատմիչներն ալ, Խորենացին ու Բիւզանդն հաւասարապէս, ուստի տրամաբանական և հոգեբանական խորհրդածութիւններու կը դիմէ, որպէս զի եղբակացնէ պատմածներու անհաւատարմութիւնն, և թէպէտ երբեմն կարի կ'առատանալ ենթադրութեանց մէջ՝ Արշակն ու Պապն հանճարեղ ու քաջ ենթադրելով, և հանճարեղութեան և քաջութեան անլարմար պարագաները մերժելով, սակայն, ընդհանուր առմամբ, անընդունելի չեն հեղինակին նկատողութիւններն և եղբակացութիւններն, որք բոլորովին նոր ալ չեն ազդակն պատմութիւնը մշակողներուն համար:

«Նոյնը կ'ըսեմք հեղինակին այն տեսութեան վրայ, որով Բիւզանդացի Փաւստոս եպիսկոպոսին և Խորենացի Մովսէս եպիսկոպոսին եկեղեցական զիրքերը ի նկատ առնելով, և եկեղեցական պաշտօնէից և կրօնական զգացմանց ժամանակին ունեցած ազդեցութիւնը փնջեցնելով, կ'ուզէ մեկնել Արշակայ և Պապայ մեղադրիլ, քանի որ եկեղեցական աղղեցութենէ անկախ ձև մը կ'ուզէին տալ իրենց թագաւորութեան, և Տրդատէ և Խոսրով երկրորդէ եկեղեցեաց և եկեղեցականաց տրած ընդարձակ կալ-

ւածական վախճանները և արտօնութիւնները սեղմել կը ջանալին:

«Հեղինակը բորբոքեալ ցասման կը հասնի» երբեմն, երբ Արշակի և Պապի տրւած անարդական բացատրութիւններուն զիմաց կը տեսնէ օտար կաշարներու և զօրապետներու տրւած գովեստի բացատրութիւնները, և կը կարծէ իրաւունք ունենալ կասկածելու նոյն իսկ Խորենացւոյն հալոյնասիրութեան վրայ: Խորենացւոյ ամենէ անողոք քննադատներն իսկ ալդ եզրակացութեան չէին հասած երբէք:

«Հեղինակը ջերմ պաշտպան է նոր դարուս աշխարհականացեալ պետական դրութեան, և եկեղեցւոյ և պետութեան հիմնական բաժանման քարոզիչ, սիրող եկեղեցական ստացմանց ջնջւելուն, ամուսնալուծութեան ընդունելուն և ալն. և վերջին դարուս մէջ եւրոպական աղգիւն ունեց մէջ հաստատուած ալդ տեսակ օրէնքները, արդէն Արշակայ և Պապայ կողմանէ գործադրուած կը գտնէ, և իննետասներորդ դարու քաղաքական իմաստութեան սկզբունքները՝ արդէն իրագործեալ կը գտնէ չորրորդ դարու «Թագաւորներու մտաց մէջ: Եկեղեցական պատմիչներուն՝ Արշակին և Պապին վերագրած գործոց և վարուց ապականութիւնը, հեղինակին տեսութեանց մէջ քաղաքական իմաստութեան գործեր կը դառնան:

«Գրութեան ոճը եռանդնոտ է և հաճութեամբ ընթեռնելի, ալ խառն երգիծական և բացականչական ասութիւններով, որք լուրջ և քննադատական գրութեանց պահանջումներէն դուրս են:

«Ալդ համառօտ տեսութիւնները պարզելէ լիտով «Քննական պատմութիւն Արշակ երկրորդի և անոր Պապ որդւոյն» անուամբ ձեռագիր գործին նկատմամբ իրաւունք կը սեպեմ կարծելու թէ՛

«Ա. Կարևորութեան տեսակէտով մեծ և նշանաւոր երկասիրութիւն մը չէ. և թէ՛

«Բ. Քննադատական տեսակէտով բոլորովին լրացեալ գործ մը չէ:

«Սակալն միւս կողմանէ հարկ է չալտարարել թէ՛

«1. Աղգալին պատմութեան մէջ քննադատական հոգին արծարծելու օգտակար է:

«2. Աղգալին պատմութեան հետաքրքրական մի կէտը չաջողութեամբ լուսաբանած է:

«3. Իւր մասնաւորեալ և սահմանափակ նպատակին հասած է:

«4. Գրագիտական տեսակէտով հաճութեամբ ընթեռնելի գրութիւն մի է:

«Նպաստաւոր և նազ նպաստաւոր կողմերը քննելով մրցանակի արժանաւորութեան վրայ վճիռ հատանելը ինծի համար դժւար է, քանի որ ուրիշ աշխատութեանց հետ բաղդատմամբ միայն ալդ որոշումը հնար է տալ, իսկ ինձ անժանօթ են մրցակից աշխատութիւնները, որոց նկատմամբ մաղթելի էր ինձ որ քննիչը նոյնչափ խստութեամբ կարծիք չալտ-

նէին, որչափ ևս հարկ դատեցի կատարել, զի, բաղդատութեանց պահուն, քննիչներու խստապահանջութիւնն ալ բաղդատելի կէտերէն մին է:

Մնամ լարդանօք

ՄԱՂԱՔԻԱ ԵՊԻՍԿ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ»

Հին Հայոց Տաղաւթոյն Արեւոյն գործը որ 97 երեսներէ կը բաղկանայ, լանձնեցաւ Նախ՝ գրագէտ Թովմաս Էֆէնտի Թէրզեանի, և ապա ամեն. Խրիմեան Ս. Հայրիկի, ինչպէս և հեղինակն կը բաղձալու: Ահաւասիկ Թէրզեան Էֆէնտիի քննական գրութիւնը:

ԲԱՆԿԱԼԹԻ, 12 Ապրիլի 1889.

«Վսեմափալ Ատենապետ Էֆէնտի.

«Հաճեր էիք Ձեր մարտ 30 թւականաւ նամակաւը լղել ինձ լընթերցումն «Հին Հայոց տաղաչափական արւեստը» անուամբ ձեռագիր մը՝ որոյ վրայ՝ առ սղութեան ժամանակի՝ կը փութամ համառօտիւ հաղորդել Ձեզ կարծիքս՝ լառաջիկային թողլով՝ եթէ հարկը պահանջէ՝ ընդարձակագոյնս գրել: Այժմ իսկ քանի մը մասնաւոր կէտերու վրայ առանձին գրութիւն մ'ունիմ պատրաստ:

«Ըստ իս, այս երկասիրութիւնս երկու նկատմամբ Ձեր խրախուսանաց կ'արժանանալ:

«Ա. Ձի նիւթ առած է ազգային վաղեմի տաղաչափութեան տարտամ և մուրթ մնացած մէկ կէտը լուսաբանել:

«Բ. Ձի ընտիր օրինակ մը կ'ընծայէ բանասիրական խուզարկութեանց, և կը պարունակէ միանգամայն սուր դիտողութիւններ և ոչ սակաւ հիմնութիւն:

«Սակայն զանազան քննադատութեանց ալ տեղի կուտայ:

«Ա. Ձեմ ըսեր թէ լեզուն անըմբռնելի է, ալ չեմ տեսներ բացատրութեանց եղանակին և նիւթոց տրոհման մէջ ալն չտակութիւնը, զոր կուտալ կատարելապէս աղէկ լղացեալ և ըմբռնեալ գաղափար մը և որով կարելի կ'ըլլալ որոշ և բացալայտ կերպով համագիւտ ըլլան հեղինակին մտաց իւր ամեն պարագաներով: Թող որ ռուսազգեստ ծպտեալ քանի մի եւրոպական բառեր կան, ինչպէս ցեղութիւն, օրէնք, օրէնք, օրէնք և ալն, որոց կամ բնիկ լատին լառը պէտք էր կամ պարզապէս հայերէնը՝ հոգաւոր, լեզու, լեզու և ալն:

«Բ.—Պաշտպանած դատն ալ ինձ քննադատութեան ենթակալ կը թւի: Ձեմ տեսներ որոշ ալն օրէնքը որոյ վրայ հիմնած է հեղինակն իւր ենթադրութիւնը: Ձեմ հասկնար այնպիսի տաղաչափութիւն մը, որոյ ոչ վանկերն որոշեալ են ոչ անդամը, և այս մասին խոնարհաբար կը խոստովանիմ, որ սրժանի եմ խառնիլ ի թիւ իւր կշտամբած տղիտաց. «Աղպէս կը կարելին նոքա ամենեքեան որոնք չը գիտեն արձակ և չափածոյ տողերն իրա-

Նասիրութեան կարօտ կը թւի ինձ՝ վերջնական որոշման մը լանդելու համար:

Մնամ խորին լարդանօք Թ. ԹԵՐԶԵԱՆ»

Ահաասիկ և Խրիմեան Արքագանի նամակը:

«Մեծ. Տեարք և Անդամք Յանձնաժողովոյ Իղմիրեան կտակին.

«Արարատեան աշխարհի բանասիրաց կաճառէն բնիկ Շուշեցի Պ. Աւետիս Բահադրեան Հալոց հին տաղաչափութեան արւեստը ուսումնասիրած ըլլալով, ցանկացեր է որ իւր աչս աշխատութիւնը արժանի համարւի ընդունելի ի կարգս Մրցանաց Իղմիրեանց կտակին:

«Պատուարժան յանձնաժողովորդ սույն աշխատութեան օրինակը յանձնարարւած է ինձ, որ կարգամ և գնահատեմ զայն: Արդէն լառաջ քան երեսուն տարի գնահատելով անհամաչափ մեր Նախնեաց տաղաչափութեան արւեստը, ջօրինած եմ երկու Հրաւիրակներ. Արարատեան և երկրին Աւետեաց: Եւ լառաջ քան զմեզ ուսումնասիրելով հանդերձ գնահատած է Հալր Արսէն Բագրատունի՝ Մշակականի թարգմանութեան լառաջարանի մէջ, և իւր իմաստուն ընտրութեամբ՝ գերադանց ևս համարած է Նախնեաց տաղաչափութեան անհամաչափ ձևն քան համաչափ անդամոց և տողից նուազանդ համաչափութիւն: Ուստի Հալր Արսէն, վաղագոյն ևս կանխելով, իւր Մրցանակն ընդուներ է հալ բանասիրաց կաճառէն: Սորա համար ևս երգերգեցի լալնժամ:

«Զօդ ծծեալ Հալաստանեաց շուտ զգացի զողի Նախնեաց

«Վաճառեալ զՀոմերոս զակն ստացալ զՎիրգիլեանն

«Զի տեսի ի Նմա ճշգրիտ զողի Նախնի երգահանաց:»

«Այսպէս Պ. Բահադրեան ևս իւր մրցանակն ունի. զի իւր հետաքոտութիւնք աւելի խոր և խնամով են, աւելի ընդարձակ, աւելի բնական ու պալծառ. թէ գրական և թէ ժողովրդական լեզուով հարուստ և բաղմաղիմի օրինակներ լառաջ բերելով կը հաստատէ թէ մեր երգահան Նախնեաց ընտրելագոյն ձևն անհամաչափ երգեր, տաղեր ու շարականներն են: Եւ հով է ալք ձևոյն հոգւոյն բնական վարժապետ: Ես կասեմ Գրախորհրդի երկիրն է, որ կը ներշնչէր ու կը վառէր՝ բանաստեղծի ոգին, և ոգին կը ջօրինէր հազարումէկ երէկջներ, Գրտես թէ հալոց գաւառներ մէն մի իւր որոշ որոշ ներշնչութիւններ ունէր: Մուշ՝ Խորենացւոյն կը ներշնչէր, Գողթան՝ Գողթնացի երգիչներուն, Վասպուրականի Ռշտունեան գաւառ՝ Ս. Գրիգոր Նարեկացւոյն, որ իւր աղօթարանէն աչեր գէպ Վանալ ծովակ Վառէր կըղզին գարձնելով երգեց:

«Աչքն ծով ի ծով ծիծաղախիտ ծաւալանալ

«Առաւօտեան երկուս փալկանաձև արեգական Նման»:

«Արդ Պ. Բահադրեան իւր քննական տեսութեամբ կրկնելով Նախնեաց տաղաչափութեան գանձարանը, դուրս կը բերէ ինչ որ հնութեան

տիպ և կնիք ունի և այս իսկ է անհամաչափ արւեստ տաղաչափութեան։

«Բայց թող անշուք չը համարեն համաչափ և լանդաւոր ոտանաւորին սիրահարներ թէ մեք խալաւ չանճահ և անհարադատ կը համարիմք ամեն համաչափ երգեր ու տաղեր, զոր քնարերգակն աւելի կը սիրէ և որոյ մեծ հեղինակ Ներսէս Շնորհալիւն է։ Բայց նա ևս իւր անհամաչափ երգած չարականաց մէջ աւելի վսեմ ու գերազանց է քան բովանդակ համաչափներուն մէջ։ Այսչափս միայն գնահատելով Պ. Աւետիս Բահադրեանի ուսումնարանէն մէջ, ալ ևս կը թողում Մեծարդոյ լանձնաժողովոյ ընտրութեան։ Միանգամայն չեմ պնդեր թէ Պ. Բահադրեան իւր քննական տեսութեան մէջ բովանդակ չաղթանակ տարած է, զի դեռ շատ անշուշտիւնի գանձեր ունիմք մեր գրական գանձարանին մէջ թագուցեալ, դեռ պէտք են Բադրատունւոյն և Բահադրեանի նման ուսումնասիրող անձինք, որ զպէս ի լոյս հանեն, որով բարձրանալ և բարգաւաճի հայկական գրականութեան փառք։

Համայն գրավաստակ մշակաց Աղօթարար

ԽՐԻՄԵԱՆ»

1889 թւնիս 16, յիւսկիւտար

Նիւթեր Աղօթի Պարտաւէտի հոգի գործը լանձնեցաւ Գեր. Տ. Գաբրիէն Սպիտակոյտ Սրուանձտեանցի միայն, որովհետեւ գործն ինքնին գնահատելի էր, ինչպէս կը վկայէ և քննիչ Սրբազանն այսու գրութեամբ։

«Ազնւաշուք Գաբրիէլ Էֆէնդի Նորատունկեան, Ատենապետ գործադիր-մնայուն Յանձնաժողովոյ Յ. Իզմիրեանց կտակին։

Ի Կ. Պօլ».

«Ասեմափալ Տէր։

Նիւթեր Աղօթի Պարտաւէտի հոգի՝ աշխատասիրութեամբ Գալուստ Շիրմազանեանին» ընթերցալ ուշի ուշով և ախորժանօք։

«Արդիւնաւոր երկասիրողին համբաւը մեծ գրաւական մի է արդէն ալի գրական թանկագին գործոյն։ Ա՛յլ է ալն գրագէտ և գրասէր հայն, որ լսած չը լինի Գ. Շիրմազանեանի անունը, հանդիպած չը լինի նորա զանազան ճաչակով և պիտանի նիւթերով գրած բանաստեղծական, պատմական, նկարագրական, թարգմանական, քննադատական և ալ բազմապիսի երկասիրութեանց զորս ի լոյս հանած է Ռուսահայոց պարբերական հանդէսներու և լրագիրներու միջոցաւ։ Նա քաջածանօթ է նաև Տաճկահայոցս Արշալոյս Արարատեան և Մասիս լրագրոց վերծանողաց և ալն։

«Կէս դարէն աւելի է որ սկսած է նա գրիչ գործածել. և այսօր իւր

պատկառելի և լիացեալ աւուրց մէջ կ'ընծայէ Ազգին մի գործ, որ նշանաւոր է ամենայն հանգամանօք:

«Իւրպէս գործոյն հիմն դրած է 1832 ամին, և ի գլուխ հանած 1863-րդ ամին. իսկ 1865 թուին 28—29-ին, երբ Թիֆլիսի մէջ տեղական-քաղաքական փոթորիկ մը ծագեցաւ, ալէ արկածին զոհ գնաց Գ. Շիրմազանեանի ամբողջ գրատունն: Աւեղ ալնքան անգին կորստեան:

«Գ. Շիրմազանեանի գրատունը ոչնչանալուն հետ՝ անհետ եղած է իւր ալս պատրաստած գործը, զոր դառնութեամբ սրտի ստէպ կը լիշատակէ, որ կը պարունակէր վաթսունէն աւելի հալ անուանց կենսագրութիւնը բազմակողմանի և ճոխ նկարագրած: Յետ ալնորիկ վերստին ի Պարսկաստան գնալով, ի Նորոյ կը ձեռնարկէ գրել իւր սիրելի նիւթերը, զոր բաժանած է երեսուն և ութ գլխով, բայց անձինք՝ որոց կենսագրութիւնը կ'ընէ երեսուն և ութէն՝ շատ աւելի են, իրոս կը փալկին իբրև գոհարք փողփողուն աղնութեամբ, առաքինութեամբ՝ և լմաստութեամբ, տիկնայք և դստերք Հայոց՝ Ոսկում խանուհն, Սանամ խաթուն, Համատանցի հալուհին, և Նազլուջան՝ մականուանեալն «տիլ Ֆրուշ» (բերկրաճ սրտի) գեղանին ու խելանին, և ալլն և ալլն:

«Ազգային պատմութեան նիւթերը» կը սկսի 1779 թականի դէպքերէն, նկարագրելով կենսագրութիւն նշանաւոր Հայոց ի Պարսկաստան, և կը հասնի կը դադարի մինչև ալն հոյակապ անձնաւորութիւններն որ կ'ապրին մեր օրով և փառաւոր ասպարէզներ գրաւած են քաղաքականութեան մէջ, որպէս է Մէլքում խան, Ջհանկիր և Նարիման խաներ, և ալլն:

Ըկենսագրեալ անձնաւորութեանց շատերը գերի վարելով, չորոց ու մանց քրիստոնէութիւնն ուրանալ տւած են և ոմանք ներքինացոցած, ու ալնպէս լառաջ մատուցած են մեծամեծ ասպարէզները. բայց շատ ևս են որ իրենց ազգութիւնը և հաւատքը պահպանելով հանդերձ բարձրագոյն աստիճանի և պաշտօնի հասած են ձեռնտու և օգտակար հանդիսանալով իրենց ազգակցաց և եկեղեցւոյն: Անոնցմէ ոմանք ականաւոր նախարարներ են, ոմանք պալատական խորհրդական, գանձուց տեսուչ, գնդապետ, զօրապետ, բարեկարգիչ, կուսակալ, ոմանք արհեստով և ճարտարութեամբ փալկեալ, Արեաց աշխարհի և Իրանի Շահին փառքն են եղած պետութեան սիւն և սուր, միևնոյն ժամանակ և հալ անուան պատիւ:

«Ներքինի Աղա Մահամմատ խանն» որ Կաճարաց ցեղի պետութեան հիմնադիրն է, և նոյն ցեղի սերունդն է արդի Վեհ. Շահն Նասրէտօին, զինու զօրութեամբ հնաշանդեցոյց պարսից գաւառներն և գաւառապետներն, ուստի և լառաջ եկաւ աւեր, աւար, գերութիւն և արիւնհեղութիւն. նոյն աղէտից մատնեցան և հալաքնակ գաւառները: Վրաստանի մալրաքաղաք Թիֆլիսն՝ որ հալերով լի ծաղկեալ քաղաք մի էր, 1795-ին աւերեցաւ և անթիւ գերիներ տուաւ: Ղարատաղ, Ղարաբաղ, Գանձակ, Շամքոր, Նախլան, Նրեան իրենց գիւղերով քանդեցան և գերի վարեցան:

Նորնպէս և Ֆաթ-Ալի Շահին և գահաժառանգ Աբբաս Միրզայի օրով թէ-
օսմ. Պետութեան և թէ ռուսաց հետ եղած պարսկական պատերազմի մի-
ջոցին՝ իրենց բաղմաթիւ և ընդարձակ աւաններով, գիւղերով և քաղաք-
ներով, որոց կարգին և Ս. Էջմիածին և այլ վանօրաք, Բաղրևանդ գա-
ւառը՝ Ս. Յովհաննէս կամ Խչ. Քիլիսէի վանք, Վասպուրականի և Տարո-
ւոյ կողմանքը մեծամեծ անցքեր կրեցին. Պարսկահայտց գաղթականու-
թիւն և պատճէնք ղանազան կոնդակաց կաթողիկոսաց և կարևոր թղթոց
և այլն, և այլն:

«Սոքա ամենն Աղզալին պատմութեան զուտ նիւթեր կը պարունակեն
և նորա լրացուցիչ մասը կը կաղմնէ. Արդարև եղբր են բանասէրք ոմանք,
որ գրած են այն լիշատակեալ նիւթերի վրայ, բաց Գ. Շիրմազանեանինը
լատինի առաւելութիւն ունի, աւելի մանրամասն, աւելի հիմնաւոր, ուստի
և աւելի կատարեալ և ճշմարիտ:

«Իւր գրածներուն մեծ մասին ականատես է Գ. Շիրմազանեանն և
կենսագրած անձանց ոմանց հետ բերան առ բերան խօսած է, ալլ ան-
ձանց ժամանակակից և գործակից ծերունիներէ լսած է, ալլոցմէ ևս հար-
ցուցած և քննած. Մ. Թաղիադեանցի «Պատմութիւն Պարսից» գրքէն և Նալ-
կաթալի «Աղգասէր» լրագրէն, Խաչիկեան Տ. Յօհ. աւագ քահանայի «Գա-
ւազանագրքէն» և պարսկերէն «Վաճարների պատմութիւն» անունով գրքէն,
Նոր Ջուղայի Ամինափրկիւի Ս. Վանուց մատենադարանը գտնւած կոնդակ-
ներէ, և այլ և այլ թղթակցութիւններէ ու հրովարտակներէ, Ռուսաց օրա-
գրերէ և պաշտօնական գրութիւններէ քաղած է, որ գրած եղբր են
Պարսից պատերազմներու և այլ դէպքերու առթիւ:

«Նիւթեր Աղզալին Պատմութեան» աշխարհի մասեր ևս ունի հետաքը-
քութեամբ լի, որ ի հանդէս կածէ պարսիկ արքունեաց և պալատան ներ-
քին և արտաքին արարողութեանց և կենցաղավարութեանց նկարագիրը,
գաւառաց և ցեղերու վրայ աշխարհի տեղեկութիւններ կ'ընծայէ, որ բազ-
մաց անծանօթ են. Դենի, ընտանեկանութեան, ծիսից, սովորութեանց,
տնտեսութեան, վաճառականութեան, ռազմի և կառավարութեան իսկա-
տիպ պատկերներ կը գծէ, և ժամանակակից մեծամեծ դէպքերը կը պարզէ,
որք Աղզալին Պատմութեան հետ՝ նաև Պարսից կամ քաղաքական պատ-
մութեան առատ և ընտիր նիւթեր են:

«Եթէ հարկ լինէր սոյն գործուն գնահատումն ցոյց տալու համար ի մէջ
բերել քանի մը հատւածները, կարելի չէր հատւածել, կարելի չէր ընտ-
րել, զի բովանդակապէս ընտիր է թէ նիւթով և թէ ոճով, միայն ուրեք
ուրեք գրչի կորովը թուլացած ինկած է և ալլ՝ ծերութեան արգասիքն է.
Իսկ ընդհանրապէս աննման չաղողակութեամբ գրւած է, պաշտառ, կեն-
դանի, որ կը սուղէ, կը լացնէ, կը ծիծաղեցնէ, կը հիւացնէ, կը կատ-
ղեցնէ, և կը դառնայ կը մեղմացնէ. Առաւել հմտալից են քննադատու-
թիւնները:

«Կը տեսնուի ահա թէ բազմաքիրտն աշխատութեանց և թանգազնի գործ մի է «Նիւթեր Ազգային պատմութեան համար՝ աշխատասիրութեամբ Գալուստ Շիրմազանեանի»»։ և ըստ իմ կարծեաց՝ բարեկիշատակ Աղա Յ. Իգմիրեանցի կտակած Սահակ-Մեսրոպ մրցանակին խկապէս արժանի։

«Ընդունեցէք, վսեմափալ տէ՛ր, իմ խորին չարգանացս հետ և սրտագին ողջունս հանգերձ օրհնութեամբ, զոր կը նւիրեմ Պատ. Յանձնաժողովոյ։»

ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆՑ ԳԱՐԵԳԻՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ»

1889 Մարտ 30 ի Բերա

Աւելացնենք մեր կողմից, որ պ. Գալուստ Շիրմազանեանի «Նիւթեր ազգային պատմութեան» աշխատութիւնը արժանացաւ Իգմիրեան մրցանակի։

Խմբ.